

УДК 94(477)»19»

Ширай В.В., аспірант історичного факультету, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка (Україна, Київ), taugrim22@gmail.com

Відродження та розвиток освіти та культури кримськотатарського народу наприкінці ХХ ст.

На основі документальних та архівних джерел аналізується діяльність органів державної влади України щодо розв'язання культурно-освітніх проблем депортованих кримських татар після проголошення незалежності України.

Ключові слова: кримські татари, депортовані, відродження, культура, освіта, АР Крим.

Shiray V.V., graduate history department, Kyiv National Taras Shevchenko University (Ukraine, Kiev), taugrim22@gmail.com

Recovery and development of education and culture of the Crimean Tatar people at the end of XX century

Analysis of Ukrainian government determination of cultural and educational problems based on documentary and archival sources of the deported Crimean Tatars after the Independence of Ukraine. The process of integration, cultural revival, return and resettlement the Crimean Tatars in Ukrainian society are considered. Development of educational system as a result of opening new schools is demonstrated. Work of Crimea regional government of securing legislative and juridical base of this process is evaluated. Financial and technical difficulties of complex development of museums, theatres and others important objects are indicated. Publicity vehicle's part in cultural revival of Crimean Tatars at the end of twenty century is appeared.

Keywords: Crimean Tatars, deported, revival, culture, education, Crimea.

Ширай В.В., аспірант історичного факультета, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка (Україна, Київ), taugrim22@gmail.com

Возрождение и развитие образования и культуры кримськотатарского народа в конце ХХ в.

На основе документальных и архивных источников анализируется деятельность органов государственной власти Украины по решению культурно-образовательных проблем депортированных крымских татар после провозглашения независимости Украины.

Ключевые слова: крымские татары, депортированные, возрождение, культура, образование, АР Крым.

Повернення кримськотатарського народу в АР Крим та його інтеграція в українське суспільство складний та довготривалий процес, який неможливий без розв'язання низки гуманітарних проблем.

З поміж них відродження культурно-освітнього життя депортованих є головною домінантою процесу репатріації, вирішальним чинником формування міжетнічного миру та толерантності в Україні.

Українська держава від початку переселення кримських татар приділяла цьому процесу значну увагу. Йдеться зокрема як про політичне визначення пріоритетів у цій сфері так і ресурсну підтримку ініціатив кримськотатарської інтелігенції, спрямованих на становлення та розвиток культурно-освітніх інститутів.

Накопичений у цій царині досвід є актуальним, так як відтворює унікальні процеси повернення на свою історичну батьківщину цілого народу.

Враховуючи вищезазначене, проблема відродження культури та освіти кримських татар є важливою для наукових розробок, адже дозволяє оцінити здобутки у цій сфері та виробити практичні рекомендації для подальшого розв'язання ключових проблем депортованих. До таких досліджень варто віднести фундаментальну працю колективу авторів [1], роботи Є.Латишевої [5;6;7], Т.Горобей [3].

Автор даної роботи поставив за мету на основі матеріалів Центрального архіву вищих органів влади (ЦДАВО) та опублікованих документів, здійснити історичну розвідку зазначеної теми через призму діяльності органів державної влади України в контексті культурно-освітньої проблематики репатріації.

Наприкінці ХХ ст. в Україні почали закладатися підвалини для розв'язання гуманітарних проблем кримських татар.

Так, серед заходів, визначених рішенням кримського обласного комітету щодо облаштування депортованих від 7 серпня 1990 року вперше йшлося про будівництво у районах розселення кримських татар об'єктів освіти, охорони здоров'я і культури, створення умов для переїзду до Криму і організації творчої роботи державного вокаль-

но-хореографічного ансамблю «Хайтарма», відкриття в Сімферополі державного музею етнографії і побуту народів Криму, відділів етнографії в Бахчисарайському історико-культурного заповіднику і Євпаторійському краєзнавчому музеї. Передбачалося організувати підготовку кадрів викладачів кримськотатарської мови і літератури в Сімферопольському університеті, розгорнути заочне навчання по прискореній програмі вчителів кримськотатарської мови, забезпечення випуску шкільних підручників на кримськотатарській мові [1, с.156].

У 1992 році за державної підтримки було видано комплект з підручників для першого класу: самовчитель кримськотатарської мови з двох частин, російсько-кримськотатарський орфографічний і термінологічний словники, підручники з історії кримськотатарської літератури, методичний посібник і програму з мови для вузів [2, арк.166–167].

Особливо гостро постало завдання створення вищого навчального закладу з підготовки кваліфікованих фахівців із числа кримських татар для системи освіти й національної культури. Таким вузом став Кримський державний індустріально-педагогічний інститут, викладання в якому велося трьома мовами: українською, російською та кримськотатарською. Крім знання рідної мови, студенти вивчали українську, англійську, російську і турецьку мови. У цьому вузі було створено держбюджетну лабораторію з підготовки підручників і навчальних посібників з кримськотатарської мови та літератури, а 1993 року, згідно з постановою Ради міністрів Криму відкрито навчально-педагогічне видавництво «Крымучпедгиз», головним завданням якого стало забезпечення підручниками і навчально-методичною літературою шкіл і вузів Криму [3, с.27–28].

Ще одним важливим компонентом розвитку гуманітарної сфери депортованих стало затвердження у грудні 1995 року програми підготовки та перепідготовки національних кадрів для автономії. Так згідно з нею у Сімферопольському державному університеті зі спеціальності «філологія» велася підготовка фахівців кримськотатарської мови і літератури з кількістю студентів 248 осіб на денній формі і 246 осіб на заочній формі. На усіх спеціальностях навчалося близько 670 кримських татар. Було створено кафедру кримськотатарської мови літератури, лабораторію з підготовки підручників і навчальних посібників [2, арк.123].

У досліджуваній період розпочався формуватися інформаційно-пропагандистський супровід комплексного розв'язання проблем депортованих. Укртелерадіокомпанія постійно акцентувала увагу на необхідності відродження культури кримських татар. Телерадіокомпанія «Крим» щотижня по дві години тридцять хвилин проводила телепередачі кримськотатарською мовою. До цієї роботи активно залучались радіомовні редакції в Євпаторії, Керчі, Федосії, Ялті, які значну кількість свого ефіру видавали тематиці облаштування репатріантів. Студії «Укртелефільм» предстала широкому загалу глядачів України фільми «Мир вам по-терпіль», «Гурзуф», «Артек». Помітну участь у висвітленні проблем депортованих відігравав кореспондентський пункт «Укртелерадіокомпанії» в Сімферополі, а також Укртелебачення, яке силами першої та другої програм показувало інформаційні та мистецькі передачі, пов'язані з проблемами кримськотатарського народу [4, арк.225].

Проте цього було недостатньо. Бракувало не тільки коштів, а й достатньої політичної волі, насамперед у керівництва автономії, змінити існуючі диспропорції, за якими передачі ТРК Крим велися російською мовою 33,9 годин, українською – 6,7 годин, а кримськотатарською – 2,8 годин. А радіопередачі: російською – 45,7 годин, українською – 1,8 годин, татарською – 7,2 годин [2, арк.159].

Разом з тим, у цей період були зроблені суттєві кроки щодо видавництва друкованих засобів масової інформації. Першою газетою, що вийшла кримськотатарською мовою став додаток до газети «Крымская правда» «Достлук» («Дружба»). Починаючи з 1990 року стали виходити газети «Авдет» («Повернення») (у подальшому перейменована в «Яньы донья» («Новий світ»), «Голос Криму» – додаток російською мовою до загальноукраїнської газети «Голос України» та газета «Арекет» («Рух») [2, арк.89зв].

У цей час культурно-просвітницьким центрам «Ватан» («Родина») була підготовлена та видана кримськотатарська енциклопедія у двох томах російською мовою [2, арк. 114].

Важливим чинником, що прискорив відродження культури кримських татар було повернення у Крим кримськотатарських письменників. У 1992 р. кримськотатарські письменники, поети та драматурги увійшли до складу Спілки письменників України. Кримськотатарська творча інтелігенція почала плідно працювати над популяризацією кримськотатарської літератури, спадщини І. Гаспринського, репресованих суспільно-політичних діячів культури в міжвоєнний період. Свобода творчості багато в чому визначила літературну й драматургічну тематику [5, с. 216].

Значним питанням культурного життя депортованих було відродження музично-драматичного театру. До другої світової війни на кошти, зібрані кримськотатарською громадськістю у Сімферополі почалося будівництво приміщення для кримськотатарського театру. Після депортації будівля театру використовувалася для різних потреб. На початку 90-х років у ній знаходився кінотеатр. Не дивлячись на чисельні клопотання місцева влада відмовляла повернути зазначену будівлю. Попри це група ентузіастів із числа майстрів сценічного мистецтва довоєнного часу С. Османа, А. Діттанова, М. Османова, І. Бакшиша доклали максимум зусиль для відродження професійного кримськотатарського театру. За їхньої активної участі було проведено конкурс серед кримськотатарської молоді і сформована перша театральна група, а також створені ансамблі «Къырым», дитячі колективи «Учансу», «Хоран», «Теселли», «Фиданлар» та інші різножанрові професійні творчі колективи, які за десять років досягли значних успіхів [6, с. 227].

Повернення кримських татар висунуло завдання відродження музейної справи. Впродовж 1991 року у Кримській краєзнавчій музеї надійшли предмети, зібрані співробітниками в місцях депортації кримських татар – у Ташкенті, Самарканді, Фергані. До того ж, у запасниках цього музею зберігалося одне з найбагатших етнографічних зібрань матеріальної і духовної культури кримських татар ще з довоєнного часу. Усі 360 предметів цієї колекції було покладено в основу перших експозицій і виставок, спрямованих на ознайомлення суспільства з культурою кримських татар [7, с. 34].

У 1991 р. у Кримському краєзнавчому музеї було організовано відділ, що відображає побут і культуру різних етносів Кримського півострова. На його основі згодом виник етнографічний музей народів Криму, де була представлена традиційна народна культура і етнографія кримських татар.

Його співробітники проводили значну роботу щодо відродження традиційних народних ремесел таких, як ювелірна справа, кераміка, різьба по каменю, килимарство, золота й орнаментальна вишивка [5, с. 218].

Вищезазначені кроки відродження культури і освіти кримських татар були вагомими, але ця робота на державному рівні не була системною. Перші комплексні підходи діяльності органів влади у гуманітарній сфері процесу репатріації були визначені постановою Кабінету Міністрів України «Про заходи щодо розв'язання політико-правових, соціально-економічних та етнічних проблем в Автономній Республіці Крим» за №636 від 11 серпня 1995 р. У них, зокрема, передбачалося:

– розробити Державну програму адаптації та інтеграції в українське суспільство депортованих кримських татар, а також осіб інших національностей, відродження і розвитку їхньої культури і освіти та подати її Кабінетові Міністрів України;

– забезпечити цільову підготовку і перепідготовку національних кадрів для соціально-культурної сфери Автономної Республіки Крим;

– сформуувати перспективний план випуску суспільно-політичної, історичної, художньої, культурологічної літератури українською, російською, кримськотатарською та іншими національними мовами;

– вивчити питання про можливість створення в Автономній Республіці Крим окремого багатогалузевого видавництва літератури кримськотатарською мовою [8].

Аналізу виконання вищезазначеної постанови було присвячене засідання Республіканської комісії у справах депортованих, яке відбулося 8 грудня 1997 року. У проточному рішенні з цього приводу зазначалося, що органами державної влади України проведена відповідна робота. Проте внаслідок скрутного економічного становища держави та недостатнього фінансування запланованих першочергових заходів нагальні проблеми депортованих задовольняються не повною мірою. Вказувалося також на формальний підхід та низьку виконавчу дисципліну ряду міністерств та інших центральних органів виконавчої влади України [9, с. 151].

Таким чином, у досліджуваній період органи державної влади України докладали значні зусилля щодо реалізації політики, спрямованої на підтримку розвитку освіти рідною мовою, культури й мистецтва репатріантів. Було вжито не зважаючи на брак коштів конкретних довгострокових заходів щодо фінансування й матеріального забезпечення системи освіти, установ культури, творчих колективів, об'єднань і спілок. За перші роки становлення Української держави й повернення кримських татар в Крим відбувався складний і суперечливий процес відродження системи національної освіти і культури.

Список використаних джерел

1. Крымские репатрианты: депортация, возвращение и обустройство / Габриелян О.А., Ефимов С.А., Зарубин В.Г. и др. – Симферополь: [Изд. дом «Амена»], 1998. – 340 с.
2. ЦДАВО України. – Ф.Р-2. – Оп.15. – Спр.2830.
3. Горобей Т.І. Освіта кримських татар: шляхи подолання труднощів / Т.І. Горобей // Відродження. – 2000. – №1. – С.27–30.
4. ЦДАВО України. – Ф.Р-2. – Оп.15. – Спр.4200.
5. Латышева О.В. Сучасна кримськотатарська література / Е.В. Латышева // Культура народів Причорномор'я. – 2003. – №43. – С.216–218.
6. Латышева Е.В. Крымскотатарский академический музыкально-драматический театр на современном этапе / Е.В. Латышева // Культура народів Причорномор'я. – 2002. – №37. – С.227–230.
7. Латышева Е.В. Развитие музейного дела в аспекте возрождения крымскотатарской культуры (1991–2001 гг.) / Е.В. Латышева // Культура народів Причорномор'я. – 2005. – №68. – С.34–38.
8. Постанова Кабінету Міністрів України від 11 серпня 1995 р. №636. [Електронний ресурс] // Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/636-95-p>
9. Депортовані кримські татари, болгары, вірмени, греки, німці: Матеріали засідань урядових комісій (1989–2000). – К.: Абрис, 2001. – 300 с.

References

1. Krymskie repatrianty: deportacija, vozvrashtenie i obustrojstvo / Gabrieljan O.A., Efimov S.A., Zarubin V.G. i dr. – Simferopol': [Izd. dom «Amena»], 1998. – 340 s.
2. CDAVO Ukrain'ny. – F.R-2. – Op.15. – Spr.2830.
3. Gorobej T.I. Osvita kryms'kyh tatar: shljahy podolannja trudnoshhiv / T.I. Gorobej // Vidrodzhennja. – 2000. – №1. – S.27–30.
4. CDAVO Ukrain'ny. – F.R-2. – Op.15. – Spr.4200.
5. Latsysheva O.V. Suchasna kryms'kotatars'ka literatura / E.V. Latsysheva // Kul'tura narodov Prichernomor'ja. – 2003. – №43. – S.216–218.
6. Latsysheva E.V. Krymskotatarskij akademicheskij muzykal'no-dramaticheskij teatr na sovremennom jetape / E.V. Latsysheva // Kul'tura narodov Prichernomor'ja. – 2002. – №37. – S.227–230.
7. Latsysheva E.V. Razvitie muzejnogo dela v aspekte vozrozhdenija krymskotatarskoj kul'tury (1991–2001 gg.) / E.V. Latsysheva // Kul'tura narodov Prichernomor'ja. – 2005. – №68. – S.34–38.
8. Postanova Kabinetu Ministriv Ukrain'ny vid 11 serpnja 1995 r. №636. [Elektronnyj resurs] // Rezhym dostupu: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/636-95-p>
9. Deportovani kryms'ki tatary, bolgary, virmeny, greky, nimci: Materialy zasidan' urjadovyh komisij (1989–2000). – K.: Abrys, 2001. – 300 s.

* * *

УДК 94(477)96

Николаец К.М., доктор історичних наук, професор кафедри економічної теорії та конкурентної політики, Київський національний торговельно-економічний університет (Україна, Київ), nikolaets_katya@ukr.net

Фактори формування мотивації праці населення України пенсійного віку у 90–х роках ХХ ст.

Визначено основні фактори формування мотивації праці населення України пенсійного віку впродовж 90–х років ХХ ст. Автором визначено причини і характер реформування сфери пенсійного забезпечення. Проаналізовано діяльність політичних інститутів у справі здійснення пенсійної реформи.

Ключові слова: пенсійне забезпечення, реформи, податки, держава, демографічна ситуація, економічна криза, Пенсійний фонд.

Nikolaets K.M., full professor department of economic theory and concurrent politic, Kiev's National Trade–Economic University (Ukraine, Kiev), nikolaets_katya@ukr.net

Factors of forming motive of working of pension population of Ukraine during 1990's

In the given article is opinion main factors of forming motive of working pension population in Ukraine during 1990's to. The author of this article is opinion the reasons of reforms of pension providing. The author of this article is analyses the activity of political institute in case of pension reform.

Keywords: pension providing, reforms, taxes, power, demographic situation, economic crisis, pension fund.

Николаец К.М., доктор исторических наук, профессор кафедры экономической теории и конкурентной политики, Киевский национальный торгово-экономический университет (Украина, Киев), nikolaets_katya@ukr.net

Факторы формирования мотивации труда населения Украины пенсионного возраста в 90–х годах ХХ ст.

Определены основные факторы мотивации труда населения Украины пенсионного возраста на протяжении 90–х годов ХХ в. Автором определены причины и характер реформирования сферы пенсионного обеспечения. Проанализировано деятельность политических институтов в деле осуществления пенсионной реформы.

Ключевые слова: пенсионное обеспечение, реформы, налоги, государство, демографическая ситуация, экономический кризис, Пенсионный фонд.

Після відновлення Української державності постало питання розробки національної стратегії соціального захисту, яка відповідала б ринковим умовам, забезпечувала кращу соціальну захищеність пенсіонерів при одночасному досягненні макроекономічної стабілізації. Вивченням процесу реформування пенсійної системи України займалися Е.Лібанова, О.Мелешко, Г.Терещенко, Ю.Смоляр, Б.Надточій, Ю.Салюта, О.Бевзенко, І.Курило тощо. Однак у більшості робіт порядок призначення і визначення розміру пенсій в Україні лише побіжно пов'язувався із визначенням пріоритетів формування мотивації праці населення. Тому важливим видається аналіз зв'язку між організацією пенсійного забезпечення у державі та формуванням мотивації трудової діяльності працівників, у тому числі й осіб пенсійного віку.

Розпад СРСР та поступове відновлення статусу приватної власності призвело до загострення соціальних суперечностей у суспільстві в умовах розгортання процесу накопичення капіталу із формуванням фінансово-промислових угруповань, заснованих на родинно-земляцких відносинах. Приватне підприємництво поступово перетворювалося на конкурента державних установ, підприємств та організацій у сфері створення робочих місць. Однак система пенсійного забезпечення перебувала під повним державним контролем, що перетворювало процес виплати пенсій та визначення їх розмірів на вагомий чинник політичної боротьби. Крім того, важливу роль у суспільстві відігравали представники колишнього партапарату, більшість яких обіймали керівні посади різного рівня, розраховуючи на забезпечення відносно великого розміру пенсії, в тому числі й за рахунок махінацій із документами, які впливали на визначення обсягів пенсійного забезпечення. Прагматизм на державному рівні ще не став визначальним чинником у прийнятті багатьох рішень українськими політиками.

У таких умовах 5 листопада 1991 р. було прийнято Закон «Про пенсійне забезпечення». Його особливістю

стало істотне розширення пільгових категорій пенсіонерів, які одержали право на достроковий вихід на пенсію. Ухвалення низки законодавчих актів, які встановлювали пільговий вік виходу на пенсію, стало однією із головних причин зростання пенсіонерів. На 5–15 років було знижено віковий ценз для виходу на пенсію за віком на пільгових умовах для понад 20 категорій працівників (у окремих галузях це право поширилося майже на всіх працюючих), а також для виходу на пенсію за вислугу років. Значно занижений вік виходу на пенсію учасникам ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи. При цьому розміри пенсій, як правило, перевищували пенсії за віком. Крім того, практично не враховувалася перспектива старіння нації із поступовим збільшенням кількості пенсіонерів. Протягом 1990–1998 рр. загальна кількість пенсіонерів збільшилася з 13084000 осіб до 14521000 осіб. З них за віком – з 9713000 осіб до 10473000, а на пільгових умовах – з 1614000 осіб до 2155000 осіб. Протягом цього часу питома вага осіб, які вийшли на пенсію за віком зменшилася з 74,2% до 72,2%, у той же час коли питома вага тих, хто вийшов на пенсію на пільгових умовах зросла з 12,3% до 14,8% [11, с.11].

Важливим чинником, який також впливав на формування мотивації праці населення України, на початку 90–х років ХХ ст. було ставлення до оплати праці в цілому. В умовах трансформації економіки українське суспільство не усвідомлювало об'єктивних відмінностей прибутку та оплати праці. Роботодавці, створюючи робочі місця, були переконані, що вони надають найманим працівникам важливі соціальні послуги, виплачуючи їм певну величину заробітку. Причому рівень оплати праці обумовлювався не стільки об'єктивними чинниками, скільки залежав від суб'єктивних намірів роботодавців. Вони були переконані, що наймані працівники мають бути вдячні їм за надані робочі місця і можливість отримувати винагороду за свою працю. На ситуацію негативно впливали слабкість і нерозвиненість державних інститутів, невизначеність їхнього місця в системі трудових відносин. Про це свідчило визнання владними органами низького рівня оплати праці в економіці за небажання робити конкретні кроки щодо заохочення роботодавців до підвищення заробітку найманих працівників [10, с.17].

В умовах розгортання процесу накопичення капіталу суттєвою проблемою для сфери пенсійного забезпечення стало посилення під впливом зростання податкового пресу ролі так званого «тіньового сектору» економіки. В країні невпинно зростала величина знову створеного продукту, що централізувався у бюджеті держави через податки і не повертався у виробництво, як це вимагає ефективна економіка. Підтвердженням цього стало неухильне зростання питомої ваги витраток з бюджету у ВВП з 26,2% у 1990 р. до 52,4% у 1994 і 46,3% у 1995 р. Справа дійшла до того, що в 1994 р. 105,1% прибутків підприємств було вилучено через прями і непрямі податки, а у 1995 р. таке співвідношення хоча й знизилося, але становило 94,4%. За таких умов більшість суб'єктів ухилялися від сплати податків, значна частина доданої вартості спрямовувалася у «тіньову економіку», виробництво зменшувалося, в той час залишена на підприємствах додана вартість спрямовувалася переважно на споживання, а підприємства продовжували звертатись за допомогою до держави [13, с.199–200].

В Україні набула поширення практика, коли чимало громадян, реально працюючи у «тіньовому секторі» економіки і, відповідно, не сплачуючи внесків до Пенсійного фонду, реєструвалися як працівники на іншому місці роботи, що давало їм можливість накопичувати необхідний для призначення пенсії трудовий стаж. Частина підприємств штучно завищували заробіток працівника перед виходом на пенсію з метою збільшення її розміру [5, с.44–45]. Високі ставки пенсійних внесків породили масове ухилення суб'єктів ринку праці від їх сплати шляхом заниження офіційної оплати праці, оформлення лише частини працівників за трудовими договорами, забезпечення фіктивних банкрутств тощо. В результаті бюджет солідарної пенсійної системи став регулярно недоодержувати доходи, що призводило до подальшої ескалації податкового тягаря із